

GERARD DEKKER

VERLICHT GELOOF

GELOVEN
IN DE GEEST
VAN DIETRICH
BONHOEFFER

GERARD DEKKER

VERLICHT GELOOF

GELOVEN
IN DE GEEST
VAN DIETRICH
BONHOEFFER

UITGEVERIJ **KOK** UTRECHT

© 2017 Uitgeverij Kok

Postbus 13288, 3507 LG Utrecht

www.kok.nl

Omslagontwerp en boekverzorging: Garage BNO

ISBN 978 90 435 2838 2

ISBN e-book 978 90 435 2839 9

NUR 700

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Jezus Christus, de mens geworden God – dat betekent dat het goddelijk wezen van nu af aan niet anders dan in menselijke gestalte gevonden kan worden.

Er zijn nu eenmaal zaken waarvoor het loont zich compromisloos in te zetten. En het komt mij voor, dat vrede en sociale gerechtigheid, of eigenlijk Christus, zoiets is.

INHOUD

Ten geleide 8

1 Waar gaat het om? 13

2 De toenemende autonomie van mens en wereld 27

3 Het veranderend wereldbeeld 39

4 Het evolutieproces 49

5 De verschuiving van theorie naar praxis 57

6 Een puur menselijk, binnenwereldlijk geloof? 69

7 Verlicht geloven 83

Noten 95

TEN GELEIDE

Kun je als ‘modern’ mens eigenlijk nog wel geloven? Geloven in een God, een goddelijke werkelijkheid, die onze werkelijkheid te boven gaat? Dat klopt toch niet met het moderne wereldbeeld, waarin het nog maar de vraag is of er buiten onze werkelijkheid nog een ‘andere’ werkelijkheid, een boven-wereldlijke, een bovennatuurlijke werkelijkheid is? En kan een mens nog wel geloven in een God die almachtig is en die het hele leven bestuurt? Het klopt toch niet met alle – collectieve en individuele – ellende en rampen die ons overkomen dat Hij ‘the whole world in His hand’ heeft? En kunnen mensen wel blijven geloven in een God waarvan zij in heel hun doen en laten afhankelijk zijn, als we zien waartoe de mensen als zelfstandig denkende en handelende wezens op het ogenblik in staat zijn? Ja, om maar niet meer te noemen, kunnen we, gelet op alles wat tegenwoordig bekend wordt over het heelal, nog wel geloven dat er, voor er ook maar iets was, dus voor het ‘in den beginne’, een God was die hemel en aarde, alsmede de mensen schiep?

Is het een wonder dat velen geen raad weten met zo’n door het traditionele christendom verkondigd geloof en dat velen daarom ook dat geloof de rug toekeren?

Het is niet te veel gezegd dat de georganiseerde christelijke godsdienst, alsmede de godsdienstigheid van individuele mensen, zich in een crisis bevinden. Het is een crisis die zich in Nederland met name manifesteert sinds het midden van de vorige eeuw, toen in de jaren zestig van die eeuw de culturele veranderingen die zich in de loop van de tijd in Europa hadden voorgedaan zich ook in de Nederlandse samenleving voltrokken; toen er, zoals het wel werd geformuleerd, een de-

mocratisering van het Verlichtingsdenken plaatsvond.

De vele onderzoeken naar kerkelijkheid en godsdienstigheid in Nederland laten dan ook alle een sterke ‘achteruitgang’ van die kerkelijkheid en godsdienstigheid zien; een ontwikkeling die vaak aangeduid wordt met de term secularisatie. Maar dat betreft nog maar het uiterlijke, het meest zichtbare aspect van de ontwikkeling. Tegenwoordig spreekt men nogal eens over een ‘interne secularisatie’: ook als mensen ogenschijnlijk kerkelijk en gelovig blijven, verandert er ‘onderhuids’ toch wel zoveel in hun godsdienstigheid, dat het gerechtvaardigd blijft om van een crisis te spreken.

Als men namelijk echt de veranderingen die in onze cultuur plaatsvinden tot in hun consequenties doordenkt, dan lijkt het onmogelijk in de huidige tijd christelijk-gelovig te zijn. Ja, dan is men geneigd te zeggen dat het christelijk geloof ‘uit de tijd’ is. En misschien is dat wel meer waar dan we willen weten: de wijze waarop het traditionele christelijke geloof verwoord en beleefd wordt past niet meer in deze tijd.

Voor velen leidt dit tot de conclusie dat het in onze huidige culturele situatie vrijwel onmogelijk is christelijk-gelovig te blijven.

Maar is dat echt onmogelijk? Kan men echt niet gelovig blijven als men de fundamentele veranderingen in onze cultuur en in ons leven serieus neemt, dat wil zeggen aanvaardt en in het geloofsleven probeert te ‘verwerken’? Bij die vraag gaat het mij niet om een of andere vorm van religiositeit of spiritualiteit. De praktijk van het leven laat zien dat allerlei vormen van religiositeit kunnen blijven bestaan en dat er zelfs allerlei nieuwe vormen ontstaan. Nee, het gaat mij hier om het *christelijk geloof*, dat wil zeggen om een godsdienstigheid die zich baseert op en laat inspireren door het leven en werken van Christus, een godsdienstigheid die het leven en

samenleven van mensen ten goede beïnvloedt. De vraag is dus of het mogelijk is op die wijze christelijk-gelovig te zijn in onze huidige tijd.

Er zijn mensen die tonen dat dat kan. Maar zij laten ook zien dat dit *een radicaal andere verwoording en vormgeving van het christelijk geloof* vereist. Een verwoording en vormgeving, waarin de veranderingen in onze cultuur bij wijze van spreken ‘verwerkt’ zijn. Zo’n radicale verandering is nodig, omdat het steeds duidelijker wordt dat we het niet redden met enkele wijzigingen hier en daar. We hebben namelijk, in de woorden van Luyendijk, niet te maken met een tijdperk van veranderingen, maar met een verandering van tijdperk.¹

Eén van die mensen is de in de vorige eeuw levende Duitse theoloog Dietrich Bonhoeffer. Vanaf het moment dat zijn gedachtegoed bekend werd heeft hij mij geboeid en geïnspireerd. Als godsdienstsocioloog bestudeer ik de relatie tussen godsdienst en samenleving; en Bonhoeffer is niet in de laatste plaats bekend vanwege de wijze waarop hij godsdienst enerzijds en het leven en samenleven van de mensen anderzijds op elkaar betreft. Zonder hem zou ik dan ook niet tot de in dit boek gegeven analyse en doordenking gekomen zijn.

In dit boek leg ik van deze doordenking verantwoording af; een verantwoording die voor mij een soort eindproduct van mijn bestudering van deze materie is.

Een zo eerlijk mogelijke doordenking van de ontwikkelingen in onze cultuur en de consequenties daarvan voor het geloofsleven brengt mij tot de conclusie dat, ook met inachtneming van het Verlichtingsdenken en met de aanvaarding van de fundamentele veranderingen die in onze cultuur plaatsvinden, christelijk geloof mogelijk is: een *Verlicht Geloof*.

De term verlicht houdt voor mij in dat het om een geloof gaat dat de gedachtewereld van de Verlichting ‘verwerkt’ heeft; waarbij Verlichting dan staat voor het moderne bewustzijn en de moderne levenswijze. Het is een geloof dat daarom ook als een kracht en stimulans in het huidige ‘moderne’ leven kan functioneren.

Maar het is ook een geloof dat – in één van de betekenissen die Van Dale aan het woord verlicht geeft – ‘van een last of druk bevrijd’ is. En omdat het mij om een christelijke geloof gaat roept de term verlicht ook al spoedig de gedachte op aan het door een van de evangelisten opgetekende woord van Jezus: ‘mijn juk is zacht en mijn last is licht’ (Matteüs 11:30). Bonhoeffer zegt hierover: ‘Wanneer de heilige Schrift van de navolging van Jezus spreekt, dan verkondigt zij daarmee de bevrijding van de mens van alle menselijke instellingen, van al wat drukt, belast, wat zorg en gewetensbezwaren veroorzaakt. In de navolging komen de mensen van onder het harde juk van hun eigen wetten onder het zachte juk van Jezus Christus.’¹²

Ik ben me er terdege van bewust dat over deze ‘problematiek’ op het ogenblik veel geschreven wordt; en wel door personen die op diverse onderdelen daarvan meer ter zake kundig zijn. En ik heb dan ook lang gearzeld om dat wat ik geschreven had te (laten) publiceren. Ik had het namelijk in eerste instantie voor mijzelf geschreven, omdat dat voor mij de manier is om mijn eigen gedachten te ordenen.

Ik heb ook lang gearzeld, omdat ik mezelf vaak afvroeg waar ik in vredesnaam mee bezig was. Denken en schrijven over godsdienst is mijn vak; maar ook denken en schrijven over God? Regelmatig moest ik denken aan de in het apocriefe boek Judith opgeschreven waarschuwing: ‘U tracht de almachtige Heer te doorgronden, maar nooit zult u iets

te weten komen. U kunt niet eens de diepte van een mensenhart peilen of bevatten wat er omgaat in zijn geest. Hoe zou u dan God, de maker van dit alles, doorzien of inzicht hebben en zijn geest en zijn gedachten begrijpen?’ (Judith 8:13/14). Maar toch: eenmaal met denken over deze materie begonnen, viel het moeilijk ermee te stoppen; vooral omdat ik merkte dat het mij verlichtte!

En omdat ik er steeds meer van overtuigd raakte dat Bonhoeffer ons met betrekking tot de vragen die hier rijzen, beter dan menig ander kan helpen, maak ik het resultaat van mijn analyse en doordenking toch openbaar³, in de hoop dat het door mij geschrevene ook anderen kan helpen.

Voorjaar 2017

Gerard Dekker

Het betekent dat ook onze kerken in toenemende mate te maken krijgen met de secularisatie en dat er alle reden is de pastorale zorg te intensiveren.

[HANDBOEK VAN DE GEREFORMEERDE KERKEN]

Wie de secularisatie voorstaat, is niet meer een machtig verleider, maar een voorvechter en promotor van de menselijkheid. [BETHGE]

1

WAAR GAAT HET OM?

In de afgelopen eeuwen hebben zich in onze westerse cultuur en daarmee samenhangend in onze samenleving een aantal veranderingen voorgedaan die grote consequenties hebben gehad en nog steeds hebben voor de traditionele christelijke godsdienstigheid.

Het begrip *cultuur*, zoals we dat in de sociale wetenschappen gebruiken, is een veel omvattend begrip. We verstaan er onder ‘een samenhangend geheel van voorstellingen, opvattingen, waarden en normen dat kenmerkend is voor een bepaalde groepering of samenleving’.⁴ Zo opgevat kunnen we spreken over onze Nederlandse of onze westerse cultuur (en over – want het is een bewegelijk geheel – een veranderende cultuur).

Het woord *samenleving* is een nog ruimer begrip, in die zin dat we dan ook denken aan de positie die de mensen innemen en de relaties tussen mensen, al of niet in groepsverband.

Theoretisch zijn het verschijnsel cultuur en het verschijnsel samenleving wel te onderscheiden, maar in de werkelijkheid hangen ze onlosmakelijk met elkaar samen: veranderingen in onze cultuur brengen veranderingen in onze manier van samenleven, in onze levenswijze, met zich mee, en omgekeerd. Wanneer ik in het vervolg een van deze termen afzonderlijk gebruik (of ook wel de term ‘wereld’ of ‘maatschappij’), moeten we ons de samenhang tussen de verschillende verschijnselen blijven realiseren.

Met de *traditionele christelijke godsdienst* heb ik in dit boek het oog op de protestants-christelijke godsdienstigheid, zoals die met name sinds de zeventiende eeuw verwoord, beleefd en vormgegeven werd. Daarbij gaat het – impliciet of expliciet – overwegend over wat we nu de orthodoxe variant ervan noemen.

De veranderingen die zich in onze cultuur hebben voorgedaan en nog steeds voordoen leiden tot opvattingen die soms haaks staan op de bestaande opvattingen binnen de christelijke godsdienst. De veranderingen in onze cultuur worden daarom ervaren als een bedreiging van die godsdienst. In veel onderzoeken wordt dan ook een verzwakking of vermindering van de christelijke godsdienstigheid geconstateerd. Zoals in de laatste editie van het onderzoek *God in Nederland* te lezen valt: ‘Duidelijk wordt dat de secularisering in de afgelopen vijftig jaar, maar zeker ook in de laatste negen jaar, sterk doorzet. Het overheersende beeld is dan ook dat van een “wijkend christendom”...’.⁵

Die secularisering hangt – ik spreek als socioloog – ongetwijfeld samen met die maatschappelijke ontwikkelingen, zo die er al niet door veroorzaakt wordt. Ja, de gedachte dringt zich zelfs op dat er voor de christelijke godsdienst, zoals die in de loop van de tijd verwoord en gevormd is, in onze huidi-

ge moderne cultuur eigenlijk geen plaats meer is. Maar ook als men minder negatief over de ontwikkelingen denkt, is het toch voor een ieder duidelijk dat er sprake is van een spanning of botsing tussen de moderne cultuur en het moderne leven enerzijds en de bestaande (orthodoxe) godsdienstigheid anderzijds.

Er is weliswaar altijd een spanning of tegenstelling geweest tussen het christelijk geloof enerzijds en de wereld waarin gelovigen leven anderzijds (christenen zijn ‘wel ín de wereld, maar niet ván de wereld’, zoals dan werd gezegd). Maar de moeilijkheden rond het christelijk geloof worden nu sterker ervaren, omdat de ‘kritiek’ op het christelijk geloof, althans op de binnen het christelijk geloof gehanteerde opvattingen en vooronderstellingen, niet alleen van ‘buitenstaanders’, maar ook ‘van binnen uit’ komt, van mensen die lang als betrouwbare gidsen binnen de christelijke wereld beschouwd werden. We denken bij wijze van voorbeeld aan iemand als Carel ter Linden, die met zijn boek *Wat doe ik hier in GODSNAAM?* zowel verwoordt wat veel mensen ervaren, als vele anderen enigszins verbijsterd achterlaat. Hetzelfde geldt in misschien nog sterkere mate voor het werk van de theoloog Harry Kuitert, die voor het gevoel van velen het christelijk geloofsgoed ontmanteld heeft (een ontmanteling die door de helaas vroeg overleden cultureel antropoloog Hans Tennekes in een discussie met mij eens als ‘de chemische reiniging van de hemel’ werd aangeduid).

Nu kan men zeggen dat het in dergelijke beschouwingen niet om het geloof als zodanig, maar om opvattingen, om ideeën gaat. Maar voor veel orthodox-gelovigen maakt dit weinig uit: hun geloof ‘steunt’ op dergelijke opvattingen; in hun denken vallen gelovig-zijn en orthodox-zijn samen. Hetgeen betekent dat in hun ogen aantasting van de orthodoxe leer gelijk is aan aantasting van het geloof.

Is een christelijk geloof in onze moderne samenleving nog mogelijk? Velen twijfelen daaraan. Maar iemand als Dietrich Bonhoeffer heeft in en met zijn leven laten zien dat ook met de aanvaarding van de fundamentele veranderingen in onze cultuur het wel degelijk mogelijk blijft christelijk-gelovig te zijn.

Dit impliceert echter een drastische wijziging in de verwoording, vormgeving en beleving van dat geloof; een verwoording en beleving waarin het om de navolging van Christus blijft gaan, maar waarin de moderne cultuur verwerkt is. Er ontstaat dan een sterk van het traditionele geloof afwijkend geloof, door de auteur een *verlicht geloof* genoemd.

Op basis van het gedachtegoed van Bonhoeffer schetst de auteur de 10 voornaamste kenmerken van zo'n *verlicht geloof*: een geloof waarin het niet om opvattingen maar om daden gaat, dat niet op 'boven' maar op 'beneden' is gericht en waarin het niet om eigen welbevinden, maar om de ander en om de toekomst gaat.

NUR 700

ISBN 978 90 435 2838 2

9 789043 528382

KOK